

Aktivering inden for EU – kompetenceudvikling eller tvungen frigørelse?

Aktivering er det nye kernemål for social- og arbejdsmarkedspolitik i de europæiske lande. I stigende grad har EU-landenes regeringer indstillet arbejdsmarkedspolitikken, til forhindring eller bekæmpelse af samfundsmæssig eksklusion, på at fremme deltagelse snarere end at yde indtægtsbeskyttelse. Formålet med denne artikel er at udforske denne nye politiske tendens og, med international forskning via en række nationale 'case studier', at vurdere de muligheder for samfundsmæssig inklusion, som aktiveringslinjen kan byde på.¹

Opkomsten af aktiv arbejdsmarkedspolitik

Der har ganske længe været røre i reformbestræbelser omkring EU-landenes velfærdsstatlige foranstaltninger; og baggrunden for disse reformer er nu vel belyst. Man har set dem som svar fra nationalstaternes side på økonomisk globalisering, demografiske skift og udviklingen er i arbejdsmarkedet og europeringsprocessen (Svallfors og Taylor-Gooby 1999). I begyndelsen tog reformerne væsentlig sigte på at nedskære de velfærdsstatlige udgifter – satsene for offentlig støtte blev forringet og adgangen til støtte blev begrænset. I løbet af 1990'erne blev så også tanken om aktivering stadig mere udbredt henover Europa. I stigende grad så man samfundsmæssig eksklusion som et problem, der blev løst bedre ved at fremme deltagelse i arbejdsmarkedet end ved at yde indtægtstilskud. Det at forøge ar-

bejdsmarkedsdeltagelsen ville ikke blot bringe de støttesøgende ind i det almene samfundsliv; det ville også skære ned på udgifterne til sådan støtte og samtidig give flere penge til sociale foranstaltninger. Der er forskelle nationerne imellem med hensyn til de principper, som har ligget til grund for aktiveringslinjens indførelse. Ret tit ser man dog en eller anden blanding af principper, der stammer dels fra den socialdemokratiske arv med sigte på omfordeling af deltagemulighederne, dels fra den liberale ideologis principper om hævde af enkeltborgernes personlige ansvar. Det er selvfølgelig ikke tilfældigt, at denne socialdemokratiske-liberale blanding genspejles i de politiske programmer hos mange af de socialdemokratiske partier, der for tiden har regeringsmagt i adskillige europæiske lande (Levitas 1998).

Gennemgående har EU-landene sat ind

på aktiveringsforanstaltninger med overskrifter »Fra velfærd til arbejde« (UK), »den aktive linje« (Danmark) eller »Arbejde, arbejde, arbejde« (Holland) (Van Oorschot & Engelriet 1999). Samme slags tiltag ses også, når det gælder den fælleseuropæiske tilrettelæggelse af arbejdsmarkedspolitikken – EU's »Beskæftigelses Strategi« indeholder således nogle særlige rammeforskrifter, der tilsigter at styrke det »aktiverende« element i EU-landenes arbejdsmarkedspolitik (Van Berkel 2000). Med en vis overdrivelse kan man tale om et paradigmeskift i socialpolitikken, fra indtægtsbeskyttelse henimod deltagelse eller aktivering (Van Berkel m.fl. 1999). I modsætning til reformer rettet mod indtægtsbeskyttende ordninger, reformer der mødte massive protester i nogle lande og blev kritiseret af mange kommentatorer, så synes den 'aktive' linjes indførelse i arbejdsmarkedet og socialpolitikken at have vundet udbredt støtte. Socialdemokraterne, som nu sidder ved magten i mange europæiske lande, placerer den som et hovedtema i deres 'tredjeverjs' politik (Giddens 2000), og for så vidt som der foreligger opinionsundersøgelser, synes folkestemningen også at være velvillig (f.eks. Van Oorschot 1996). Denne socialpolitiske forandring har efterhånden givet genklang i socialforskning omkring velfærdsstaten. Et væld af publikationer har nu beskrevet og analyseret tendensen til både begrænsning af velfærdsydelse og deres afhængighed af strengere betingelser, samt virkningerne deraf for dem, som er afhængige af sådanne foranstaltninger. I den senere tid er samfundsforskere også begyndt at rette opmærksomheden mod indførelsen af 'aktiveringslinjen' (f.eks. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions 1999, Kautto m.fl. 1999, Vranken m.fl. 1999, Standing 1999, Lødemel & Trickey 2000).

Det er nutildags ganske almindeligt at skelne mellem 'passiv' og 'aktiv' arbejdsmarkedet – og socialpolitik. Den førstnævnte har med foranstaltninger til indtægtssikring at gøre, den anden med forholdsregler til at fremme eller påtvinge deltagelse i arbejde eller arbejdslignende aktiviteter. Der mangler dog klarhed om disse begrebers nøjagtige betydning og om deres indbyrdes forhold. Hidtil er der ikke fremkommet meget videnskabeligt arbejde til præcisering af aktiveringsbegrebet og dets forhold til indtægtsbeskyttelse. Drejer henvisningerne til 'passive' og 'aktive' foranstaltninger sig om forskellige typer af politik, eller blot om en udvikling inden for arbejdsmarkedet og socialpolitikken? Hvad handler aktiv politik om – er det om at sikre muligheder til deltagelse, eller om at fremhæve ansvar og forpligtelser hos de mennesker, som afhænger af velfærdsydelser?

Efter min mening er det fornuftigt at betragte passive og aktive politikker som forskellige typer socialpolitik. Aktive foranstaltninger findes undertiden, lovmæssigt og institutionsmæssigt, side om side med passive eller intægtsydende foranstaltninger. Dette gælder særligt i lande, der længe har haft velfærdsstatlige ordninger til indtægtssikring. Sagt mere konkret, så adskiller aktiv og passiv politik sig fra hinanden i den forstand, at de tilsigter samfundsinklusion af forskellig art – dvs. at de søger at inkludere folk i forskellige undersystemer eller domæner af samfundet. Passiv politik forsyner mennesker med økonomiske ressourcer uden direkte at gribe ind i deres deltagelse i forskellige former for aktivitet eller netværk. De inddrager selvfølgelig, i varierende omfang, folk i forbruget, hvilket kan siges at betyde en indirekte indgriben i deltagelsesmulighederne, idet økonomiske ressourcer er en væsentlig forudsætning for deltagelse i mange af samfundets undersy-

stemer. Derudover indbefatter de fleste indtægtsbeskyttende foranstaltninger også mekanismer til aktivering, i form af pligter, der pålægges modtagerne om at søge og stå til rådighed for erhvervsarbejde. I modætning til passive politikker drejer aktivering sig ikke i første række om indkomstressourcer, men om deltagelsesmuligheder. Dog må man her igen tilføje et lignende forbehold. Når de deltagelsesmuligheder, der er på tale, gælder deltagelse i arbejdsmarkedet – og det gør de sædvanligvis – så vil de indirekte påvirke folks økonomiske ressourcer. Dertil kommer, at aktiv politik ofte står i et eller andet forhold til indtægtsbeskyttelse – et forhold der, som vi vil se, kan være mere eller mindre bundet til betingelser.

Nok kan man skelne rent begrebsmæssigt mellem passiv og aktiv politik. Men da målet om aktivering ikke forekommer blot i den aktive politik, og da de to arter politik har visse forbindelser indbyrdes, så duer det ikke at undersøge dem, som om de var adskilte fænomener. Ser man på, hvordan aktiveringslinien kom til i forskellige lande, finder man, at forholdene mellem aktiv og passiv politik tager forskellige former, hvoriblandt de følgende kan udskilles.

I nogle tilfælde har aktiv politik *suppleret* passiv politik. Med andre ord er de indkomstsikrende foranstaltninger blevet vedligeholdt uændret, mens nye ordninger med særlig sigte på at fremme deltagelsesmulighederne er blevet tilføjet. Dog er det for det meste sådan, at indførelsen af aktivering også har påvirket systemet til indtægtsbeskyttelse.

For eksempel har aktiveringsforanstaltningers indførelse undertiden betydet, at de aktive politikker snarere kan siges at *erstatte* den passive socialpolitik end at supplere den. Her afskaffes tidligere rettigheder til ydelser eller bistandshjælp, og der sættes i stedet en 'ret' til at tage del i aktiveringsfor-

anstaltninger. Dette skete bl.a. i Holland i begyndelsen af 1990'erne, da unge menneskers ret til social bistand blev »erstattet« med en ret til deltagelse i midlertidige jobs med statstilskud, hvorved de kunne opnå erhvervs erfaring (Spies & Van Berkel 2000).

I andre tilfælde, f.eks. i lande, der savner indkomstsikring for visse grupper, kan en aktiv socialpolitik siges at være sat i gang *i stedet for* passiv politik. Således udelukker det franske sociale bistandssystem, *Revenu Minimum d'Insertion* (RMI), unge mennesker under 25 år. Arbejdsløse i den alder kan kun få offentlig støtte ved indmeldelse i et aktiveringsprogram (Lødemel & Trickey 2000). For nogle af delstaterne i Spanien og i visse portugisiske ordninger, er der igen slet ikke tale om reduktion eller ophævelse af pengestøtte til personer, som ikke indmelder sig til aktivering, idet der ingen sådan støtte findes. Tværtimod, så kan disse udækkede befolkningsgrupper kun opnå økonomiske støtte fra det offentlige ved netop at deltage i et aktiveringsprogram.

Endnu en anden form for forhold mellem passiv og aktiv socialpolitik ses i de mange tilfælde, hvor indførelse af den aktive linje sker side om side med *beskæring af rettighederne til støtte*. Man retfærdiggør så disse forholdsregler ved at sige, at en passiv arbejdsmarkedspolitik gør folk passive. Blot det at sænke indkomstsikringsniveauet ses da i sig selv som en aktiv arbejdsmarkedspolitik.

Endelig bliver der undertiden til retten til indtægtsbeskyttelse knyttet en betingelse om, at modtagerne skal deltage i aktiveringsprogrammer. Det er det, der f.eks. er sket i de nordiske lande. Mennesker, som, ligegyldigt af hvilken grund, ikke er interesseret i aktivering, mister retten til 'passiv' forsørgelse, dvs. indtægtssikring, enten helt eller delvis, midlertidigt eller varigt.

Ud fra disse overvejelser kan der drages visse konklusioner. For det første må emnet aktivering ses i forhold til både passiv og aktiv arbejdsmarkeds- og socialpolitik. For det andet kan der skelnes mellem passiv og aktiv politik på det grundlag, at de tilsigter forskellige mål og anvender forskellige midler. For det tredje kan man ikke forstå den aktive politiks fremkomst og virkninger tilstrækkeligt uden at se på, hvordan den forholder sig til den passive politik. Endeligt og netop af den grund kan man ikke på ganske enkel vis gå ud fra, at den aktive linje blot er nogle ekstra midler i kampen mod fattigdom og samfundsmæssig eksklusion. Hvorvidt den er det eller ej, kommer i høj grad an på, hvordan den forholder sig til og er indlejret i den større arbejdsmarkedspolitiske sammenhæng.

Forskningsprojektet

Set ud fra den aktive arbejdsmarkedspolitik er det en betingelse for borgerskab, at man deltager i arbejde, eller sagt mere præcist, at man har lønnet arbejde. De paroler, som er fulgt med denne politiks indførelse, er tydelige eksempler på den vægt, der lægges på arbejde som den 'gyldne vej' til samfundsmæssig inklusion og medborgerkskab (Coenen og Leisink 1993). Generelt synes aktivering at være forankret i to forudsætninger, nemlig at arbejdsløshed indebærer social eksklusion, og at lønnet arbejde indebærer inklusion. Disse antagelser viser klart den hovedrolle, der tillægges beskæftigelse som afgørende instrument til at skabe samfundsmæssig inklusion.

Det forskningsprojekt, som vi vil redegøre for i denne artikel, gik ud på at afprøve disse antagelsers gyldighed. Er folk, der ikke deltager i lønnet arbejde, virkelig socialt ekskluderet? Hvad med de muligheder for social inklusion, som kan ligge i ar-

bejdsformer uden for arbejdsmarkedet som f.eks. ulønnede aktiviteter. Giver erhvervsdeltagelse virkelig garanti for inklusion? To begreber står centralt i denne sammenhæng – begrebet om inklusion/eksklusion og begrebet om arbejde. Med hensyn til det sidste hænger fremhævelsen af beskæftigelse delvis sammen med de betydninger og funktioner, der tilskrives lønnet arbejde. Her er der ikke blot tale om de økonomiske ressourcer, som beskæftigelse giver adgang til; men også, som påvist i forskning omkring følgerne af arbejdsløshed (Jahoda 1982), om sådanne mere 'immaterielle' funktioner som adgangen til sociale netværk, tidsrammerne for dagliglivet, personlig identitet osv. (for en oversigt, se Giddens 1989). Men det er alligevel problematisk at tilskrive lønnet beskæftigelse disse betydninger og funktioner uden videre og at opstille lønarbejde som hovedforudsætning for realisering af borgerskabet – i det mindste af følgende grunde: For det første ligger der deri en antagelse om, at beskæftigelse eller lønarbejde er et homogent fænomen, altså at ethvert lønnet job har disse betydninger og opfylder disse funktioner for den enkelte og således bidrager positivt til skabelsen af borgerskab. Men reelt er lønarbejde alt andet end homogent, især nu i den post-fordistiske tid (Lind & Hornemann Møller 1999). Forandringer i arbejds- og produktionsprocesserne, arbejdsmarkedets fleksibilisering, *samt* selve indførelsen af aktive arbejdsmarkedspolitikker, har bidraget til at gøre lønarbejdet til et heterogent fænomen i stigende grad. Med andre ord kan vi ikke ganske enkelt gå ud fra, at blot det at få et hvilket som helst job vil føre til den ansattes inklusion – ikke da med mindre, at man simpelthen nedskærer definitionen af inklusion til bare det at være lønansat (se senere). For det andet er der mere arbejde end lønnet beskæftigelse. Gang på

gang har der været kritik over for det at begrænse opfattelsen af arbejde til kun at gælde det lønnede arbejde (f.eks. Roche 1992); men dette har ikke bremset den aktive arbejdsmarkedspolitik fiksering på lønarbejdet alene. På den måde er de muligheder for social inklusion, som ligger i ulønnet virksomhed som frivilligt arbejde, uformel plejehjælp, deltagelse i fællesprojekter og lignende, aldrig blevet taget for gode varer inden for aktiveringens hovedstrøm, som allerede Pahl (1984) pegede på.

Det andet sæt begreber, som forskningsprojektet skulle se på, er inklusion og eksklusion. Der skal det først tages i betragtning, at disse er mangesidede begreber. Mennesker kan være indbefattet i, eller udelukket fra en række forskellige domæner, aktivitetsområder, institutioner eller systemer; og fra det synspunkt vil nogen næppe være enten 'helt inkluderet' eller 'helt ekskluderet'. Inklusion og eksklusion er ikke enten-eller begreber. Der er i stedet tale om forskellige grader af inklusion og eksklusion, og det på forskellige felter. For det andet er begreberne dynamiske, i den forstand, at de har med processer at gøre snarere end med tilstande. Der skal indsigt i tidsforløb til for at forstå, hvordan mennesker oplever og fortolker inklusion/eksklusion; og derfor også for at bestemme målene for arbejdsmarkedspolitisk indgriben og vurdere virkningerne af en sådan indgriben. Det samme gælder et tredje forhold, det som Leisering og Leibfried (1999) kalder 'biografisering'. Vi kan ikke forstå betydningen af folks oplevelse af inklusion og eksklusion, med mindre vi tager med i betragtning de betydninger, som oplevelserne har og får for dem i deres livsforløb. Derfor anvendte vi i forskningsprojektet en opfattelse af begreberne inklusion og eksklusion, som søgte at kombinere en udenforståendes objektive synsvinkel med en indenforståen-

des subjektive perspektiv. På *objektivt* sæt søgte vi at vurdere de pågældendes inklusion i, eller eksklusion fra, en række forskellige domæner eller undersystemer i samfundet, f.eks. sociale netværk, arbejdsmarkedet, forbrug osv. I den *subjektive* approach rettede vi opmærksomheden på menneskenes behov og på de ressourcer, som aktive arbejdsmarkedsforanstaltninger og arbejde af forskellig art så stiller – eller ikke stiller – til rådighed for dem til opfyldelse af disse behov. Formålet med denne dobbelte fremgangsmåde var at undgå en situation, hvor normerne om deltagelse blot blev defineret udefra, af socialforskere eller politikere, uden at blive konfronteret med behovene (for deltagelse) set indefra med de arbejdsløses egne øjne. Der kan f.eks. være mennesker, som fra en *objektiv* synsvinkel er udelukket fra arbejdsmarkedsdeltagelse ved ikke at have et job, men som ikke *subjektivt* selv opfatter dette som et eksklusionsproblem. Det kan så være af forskellige grunde – måske værdsætter de andre sociale roller (som forælder eller frivilligt arbejdende) højere end det at være lønansat; eller de kan have behov (f.eks. økonomisk uafhængighed), der ikke godt forenes med lønnet arbejde osv.

Projektets kernespørgsmål var som følger: Hvordan forholder deltagelse i forskellige former for arbejde sig til inklusion og eksklusion og oplevelsen heraf? I hvilket omfang bestemmes disse oplevelser af sådanne faktorer som f.eks. personlige behov, ressourcer, livsindstillinger?

Det første spørgsmål har med forskellige arbejdsformers inkluderende og ekskluderende potentialer at gøre. Selvom vi her brugte megen opmærksomhed på de former for arbejde, som den aktive politik søger at fremme, holdt vi os ikke blot til disse. Aktiv arbejdsmarkedspolitik ikke bare stimulerer eller endog skaber bestemte arbejdsformer;

den tilsidesætter eller ligefrem modvirker også andre. Det er f.eks. tilfældet, når arbejdsløse på dagpenge ofte ikke har lov til at tage frivilligt arbejde, fordi de da kunne siges at stå mindre til rådighed for arbejdsmarkedet, eller når de heller ikke har lov til at foretrække forælderrollen frem for rollen som beskæftiget, fordi reglerne pålægger dem at søge et job og så anvende professionel hjælp til børnepasning. Heri ses en væsentlig grund til, at arbejdsmarkedspolitikken selv bidrager til at udforme de inklusions- og eksklusionsmuligheder, der ligger i de forskellige former for arbejde. Projektets andet forskningsspørgsmål lægger vægt på den subjektive dimension ved inklusion/eksklusion, der (som vi skitserede den ovenfor) må skelnes fra en mere objektiv tilgang til emnet.

Kernen i den empiriske del af forskningsprojektet bestod af en række nationale case studier udført i de projekt-deltagende lande, nemlig Belgien, Danmark, UK, Holland, Spanien og Portugal. Disse case studier omfattede interviews, enten i intensiv eller survey-form, med deltagere i forskellige slags arbejde, med det formål at få indsigt i deres situationer og erfaringer med hensyn til inklusion og eksklusion. I projektets sammenhæng blev der skelnet mellem fire typer af arbejde.

Først er der arbejdet på det primære arbejdsmarked. I to lande blev der foretaget case studier om dette; den ene undersøgelse fokuserede på regulært lønarbejde og den anden på deltidsarbejde.

For det andet kommer deltagelse på det sekundære arbejdsmarked, som blev undersøgt i fem lande. Disse case studier så på arbejdsmarkedspolitiske programmer, der gav tilbud om ansættelse i faste eller midlertidige støttede jobs oprettet med særligt henblik på at bringe arbejdsløse i beskæftigelse.

For det tredje rettedes opmærksomheden i tre lande på ulønnet aktivitet. I ét land så man på arbejdsløses deltagelse i frivilligt arbejde. Det andet tilfælde drejede sig om et aktiveringsprogram med speciel henblik på at fremme arbejdsløses deltagelse i ubetalte aktiviteter. Undersøgelsen i det tredje land så på både beskæftigedes og arbejdsløses deltagelse i den uformelle sektor.

Endelig blev der i tre lande foretaget case studier om deltagelse i foranstaltninger til uddannelse og jobtræning, foranstaltninger, der alle var led i disse landes arbejdsmarkeds- eller socialpolitiske programmer. Forberedelse til arbejdsmarkedsdeltagelse er et vigtigt mål i disse og lignende foranstaltninger, men der kan også være mere sociale målsætninger med i den grundlæggende tankegang, som det er værd at tage i betragtning for at vurdere forskellige former for deltagelse.

Former for deltagelse

For nu at tage forskningsresultaterne op, var hovedformålet med disse case studier at få indsigt i de muligheder for inklusion og eksklusion, der ligger i forskellige former for arbejde. Arbejdets heterogene art samt forskellighederne i menneskenes behov gør det muligt at fremsætte enkle og udifferentierede udtalelser om, i hvilket omfang arbejde eller beskæftigelse kan bidrage til inklusion. Det kan være fristende at sætte lighedstegn mellem lønarbejde og inklusion eller deltagelse på den ene side, og mellem arbejdsløshed og eksklusion eller mangel på deltagelse på den anden, fordi det forekommer enkelt. Men det vil være langt fra en tilstrækkelig gengivelse af realiteten i de ansattes og de arbejdsløses liv. Der findes arbejdsløse, som klarer sig ganske godt uden for arbejdsmarkedet. De er kommet frem til alternative former for deltagelse,

der kan imødekomme deres behov og inddrage dem i visse af samfundets domæner. Nok vil sådanne alternative deltagelsesmåder ikke nødvendigvis være fuldkomne i den forstand, at de giver adgang til alle de ressourcer, som skal til for at slippe fri for velfærdsstaten bureaukratiske kontrol og disciplin. Men det betyder ikke, at man kan se ganske bort fra sådanne alternativers inklusionære potentiale. Andre forfattere før os har påvist den misvisende forenkling af sagerne, der ligger i at slå arbejdsløshed og social eksklusion over én kam (Gallie 1999). Alligevel har arbejdsmarkeds- og socialpolitikken stort set undladt at tage denne forståelse med, når foranstaltninger udformes.

På samme vis som arbejdsløshed ikke automatisk medfører udelukkelse fra andre domæner end selve arbejdsmarkedet, så kan man heller ikke tage det for givet, at beskæftigelse nødvendigvis medfører social inklusion. Dertil er lønarbejde nu til dags alt for heterogent et fænomen. Og da grænserne mellem arbejdsmarkedsdeltagelse og andre former for arbejde langt fra er klare, er det svært at finde hold for en påstand om, at det at flytte fra en eller anden form for deltagelse uden for arbejdsmarkedet til at blive lønansat altid fører til inklusion på et 'højere' plan.

Sammenfattet går vores argumentation ud på, at alle former for arbejde indebærer både muligheder og risici med hensyn til inklusion og eksklusion. Sagt med andre ord giver arbejdsformerne adgang til ressourcer, eller de holder de ressourcer tilbage, der skal til for at imødekomme folks behov og gøre dem delagtige i samfundets domæner. Naturligvis er indtægten her en vigtig ressource. Mens visse former for arbejde kan byde på en umiddelbar indkomstforbedring og udsigt til større stigning i fremtiden, er der andre former, hvor indtægten

kun vil forøges lidt eller endog slet ikke. Dette sidstnævnte vil så være mindre tillokkende for folk, som har indkomst og forbrug højest på behovslisten, eller som anser pengefortjeneste ved arbejde for at være et væsentligt symbolsk udtryk for samfundets anerkendelse af deres aktiviteters nytte.

Status er den anden vigtige ressource, hvortil forskellige arbejdsformer giver adgang i forskelligt omfang. Statusressourcer struktureres delvis af arbejdsmarkedspolitikken, f.eks. når denne pålægger nogle former for arbejde regler og reguleringer, som ikke findes ved andre arbejdsformer. Vi vil senere påpege, hvordan forskelle i status kan blive kilder til social stigmatisering og dermed kan formindske det inklusionære potentiale ved visse arbejdsformer.

Som et tredje eksempel kan der være forskelle mellem arbejdsformerne med hensyn til det omfang, de giver adgang til karrieremuligheder. I deltagelse indgår der tit processer med personlig udvikling, hvor folk erhverver nye kvalifikationer og kompetencer, eller udvikler nye ambitioner og behov med sigte på nye udfordringer. Der er spillerum for store forskelle mellem arbejdsformerne med hensyn til hvorvidt de fremmer sådanne processer og åbner muligheder for at tilfredsstille karrierebehov.

Vi vil nu se nærmere på muligheds- og risikostrukturerne ved to former for arbejde: jobs på det sekundære arbejdsmarked og ulønnet arbejde.

Jobs på det sekundære arbejdsmarked

Mange EU-lande har igangsat arbejdsmarkedsprojekter, der skal skabe 'ekstra' deltagelsesmuligheder for de arbejdsløse. Tit tager disse projekter sigte på specielle grupper blandt de arbejdsløse – unge eller ældre mennesker, de dårligt kvalificerede eller de

langtidsledige. Som regel omfatter ordningerne kvalificerede og lavt lønnede jobs af en midlertidig eller til tider permanent karakter.

Vore case studier viser, at der bestemt ligger muligheder for inklusion i sådanne projekter. Om end i forskelligt omfang er der gavn for deltagerne at hente i form af økonomisk uafhængighed, indkomstforbedring, social kontakt, status og respekt, nyttig virksomhed, selvtillid og et mere positivt udsyn. I disse henseender fortjener projekterne alvorlig opmærksomhed. For trods den kritik, de har vakt (Standing 1999; se også Machado m.fl. 2000 angående den belgiske fagbevægelses modstand overfor sådanne projekter), så har de givet grupper af arbejdsløse ressourcer til forøgelse af deres inklusion.

Men der har også fulgt risici for eksklusion med i disse projekter, i al fald i dem, som vi har undersøgt. De midlertidige ordninger iblandt dem var beregnet som overgange til regulær deltagelse på arbejdsmarkedet; hvorvidt de så reelt fungerer sådan er af væsentlig betydning for deres inklusionære potentiale. Når deltagerne gennemgående vurderer de midlertidige programmer positivt, så afspejler dette jo delvis deres forventninger: De håber på at komme frem til varig arbejdsmarkedsdeltagelse ved hjælp af programmet. Men skuffes sådanne forventninger, så vil oplevelsen af eksklusion forøges. Risikoen er derfor ganske klækkelig, idet et anseeligt antal blandt deltagerne finder sig låst fast i et aktiveringskredsløb, der medfører deltagelse i det ene program efter det andet.

Er der i stedet tale om programmer med sigte på mere varige arbejdsmuligheder, skulle man forvente et større inklusionært potentiale; men selv dér har deltagerne ofte anmeldt oplevelser om at føle sig fanget i en deltagelsesfælde. Udsigterne til indkom-

stbedring eller til mere fordrende arbejdsopgaver inden for sådanne programmer viser sig at være begrænsede. Samtidig får deltagerne næsten ingen støtte, når de forlader programmet og finder et regulært job. Således kan selv deltagerne i et program med permanent sigte blive stillet overfor det ikke blot at være programdeltager på ubestemt tid, men også varigt at skulle opleve stigmatisering og marginalisering. Tit forstærkes disse erfaringer ved den lavere status, som følger med at have job på det sekundære arbejdsmarked. Mens deltagerne i de midlertidige programmer kan finde deres ringe status tålelig, fordi de forventer at forlade programmet og komme ind på det ordinære arbejdsmarked engang i fremtiden, kan oplevelsen af lav status hos langtidsprogramdeltagere føles utålelig efter nogen tid og kan da blive et væsentligt motiv til at forlade programmet. Der er her tale om forskellige former for statusforskelle. Jobtilbuddene sigter på specielle grupper; i mange programmer sættes der et indtægtsloft, som indkomsten ikke må overstige. Tilbuddene gælder kun specielt arbejde, normalt med lave kvalifikationskrav; på arbejdspladsen bliver deltagerne måske behandlet som en særskilt gruppe uden for deres 'regulære' kollegaers række osv. At formindske statusforskellene eller at investere i forbedring af de pågældendes udsigter til deltagelse på det 'regulære' arbejdsmarked er to mulige retningslinjer for en politik til at udvide det inklusionære potentiale i disse programmer på det sekundære arbejdsmarked.

Ulønnet arbejde

Mens forholdsregler til fremme af deltagelsen på det sekundære arbejdsmarked ligger helt under arbejdsmarkeds- eller socialpolitikken, så er det modsatte tilfældet med

hensyn til ulønnet arbejde. Der findes så godt som ingen foranstaltninger til støtte og hjælp, f.eks. til at anerkende og belønne deltagelse i ubetalt arbejde. Ja, endog er det ofte sådan, at de arbejdsløses frihed til selv at bestemme, om de vil tage ulønnet arbejde ligefrem begrænses snarere end opmuntres. Her kan man altså sige, at hvad der kan være af inklusionært potentiale, må realiseres på trods af arbejdsmarkedspolitikken, ikke ved dens hjælp. Dog er der et vist inklusionært potentiale ved ulønnet arbejde alligevel. Naturligvis er dette så, i mangel på yderligere foranstaltninger, begrænset til gavn af immateriel art, idet ulønnet arbejde ikke byder på økonomisk selvstændighed og intægtsforbedring. Men de ressourcer, som ubetalte aktiviteter kan medføre til at opfylde sådanne immaterielle behov som status og respekt, er betydningsfulde i sig selv. Samtidig gælder dette ikke de arbejdsløse, der prioriterer de materielle behov. For dem er ulønnet arbejde meget lidt tillokkende, med mindre dette arbejde kan indflettes f.eks. i et system med sigte på gensidig udveksling (Williams 1997).

I modsætning til det vi så blandt deltagerne i programmer på det sekundære arbejdsmarked, afslørede vore case studier om ulønnet arbejde ikke, at arbejdsløse her oplevede stigmatisering. Sandsynligvis skydes det bl.a., at vi ikke her så på tvungen deltagelse i ulønnet arbejde. Deltagerne i det socialpolitiske program med sigte på ubetalt aktivitet, som vi undersøgte, var med i programmet på frivillig basis. Dertil kom også, at de arbejdsløses andel i arbejdet ikke adskilte sig fra den andel, der kom fra andre lønnede medarbejdere. Risikoen for stigmatisering påvirkes nok af det omfang, hvori det er muligt at skelne de aktiveringsdeltagende og deres opgaver fra andre medarbejdere og deres arbejde. Nogle deltagere fortalte alligevel, at de havde op-

levet stigmatisering. Men det gjaldt ulønnede arbejdere i almindelighed – hvis indsats f.eks. de lønnede arbejdere inden for samme virksomhed kunne se ned på – og ikke specielt de arbejdsløse.

Fremgangsmåder i aktiveringspolitikken

Som vi sagde før, er både arbejdsformer og de grupper, som aktiveringspolitikken er møntet på, præget af heterogenitet. Derfor afhænger spørgsmålet om, hvorvidt en bestemt arbejdsform kan bidrage til en bestemt arbejdsløs persons inklusion, i væsentlig grad af de karakteristiske træk både hos det pågældende arbejde og den pågældende person. Når arbejdets inklusionære potentiale skal vurderes, er det vigtigt at vide ikke blot om arbejdets art, men også om hvad det er, de arbejdsløse selv søger efter. I almindelighed kan man sige, at aktiveringsprocesserne vil lykkes bedre, jo mere de byder på former for deltagelse, som tilsvarende de pågældende personers behov.

Dette er dog ikke, hvad den gængse aktiveringspolitik normalt går ud på. I sin kritiske omhandling af 'workfare' siger Standing (1999) ganske rigtigt, at workfare er et arbejdsorienteret og paternalistisk svar på nutidige udfordringer til velfærdsstaten. Skønt vi selv foretrækker at betragte workfare som blot en speciel slags aktiveringspolitik snarere end noget, der er ensbetydende med en sådan politik som helhed, er Standings argument dog gyldigt med hensyn til mange aktiveringsprogrammer. Disse er arbejdsorienterede i den forstand, at de tager sigte på lønarbejde i stedet for på arbejde generelt og på deltagelse bredere fortolket. Faktisk er det ganske forunderligt, hvorfor begreberne inklusion og eksklusion har fået indpas i den arbejdsmarkedspoliti-

ske debat. For nok indebærer disse begreber muligheden for en bredere tilgang til social- og arbejdsmarkedspolitiske mål; men den politik, der i praksis følger med, drejer sig dog i al væsentlighed om beskæftigelse og arbejdsløshed frem for de videregående spørgsmål om samfundsmæssig inklusion og eksklusion. Denne ensretning af blikket på beskæftigelse alene forklarer så også, hvorfor arbejdsmarkedspolitiske foranstaltninger ser bort fra, eller ligefrem forhindrer, indsatser fra de arbejdsløses side til at tage del i aktiviteter uden for arbejdsmarkedet, som reelt kunne bidrage til deres inklusion om end uden beskæftigelse. Kongstanken om beskæftigelse som det eneste anerkendte mål for aktivering

»opstiller barrierer imod samfundsdeltagelse, medvirken i fællesskabet og social integration. Ironisk nok kan folk derved hindres i at deltage i, snarere end at hjælpes dertil«. (Oversat fra Standing 1999, 334)

Den almindelige praksis med at overbetone beskæftigelse og nedvurdere det inklusionære potentiale ved andre former for arbejde, kan ikke begrundes ved at henvise til iboende egenskaber, ved forskellige former for arbejde. Tværtimod kunne der gøres meget ad arbejdsmarkedspolitisk vej til at forøge det inklusionære potentiale ved arbejde uden for arbejdsmarkedet. Man må derfor forklare fremhævelsen af beskæftigelse ved at pege på et andet arbejdsmarkedspolitisk mål, nemlig det at skære ned på antallet af mennesker, som lever af dagpenge og social bistand.

Med hensyn til den aktive arbejdsmarkedspolitiks paternalistiske karakter kan det ses, at mange af disse foranstaltninger følger en 'top-down' tilgang. Såvel de problemer, som politikkerne skal rette sig mod

som de løsninger, der tilbydes, defineres uden, at man tager de arbejdsløse selv med på råd. Arbejdsløsheden og afhængigheden af offentlig støtte ses som hovedproblemet; og på det er så, ud fra et arbejdsorienteret standpunkt, beskæftigelse løsningen. Naturligvis er der mange ledige, som gerne vil gøre sig fri for støtte og finde beskæftigelse. Det betyder dog ikke, at de er i stand til eller villige til at tage imod et hvilket som helst tilbud om beskæftigelse.

Det er ganske meget på mode at anvende begreber som 'skræddersyede', 'individuelle' og 'klient-centrerede' tilgange i debatten omkring aktiveringspolitikken, hvorved det antydes, at de pågældende processer nu tager større hensyn til klienternes personlige evner, ambitioner, muligheder og behov. Men man må være varsom med at fortolke ændringer i terminologien og retorikken som i sig selv er et udtryk for ændringer i politikens praksis. Nok har der været en tendens i retning af at individualisere den aktive arbejdsmarkedspolitiks udførelse, som man f.eks. ser det med personlige samtaler ved indmelding til et program, med opstilling derefter af individuelle handlingsplaner, og med indgåelse af individuelle kontrakter til at fastlægge de arbejdsløses – sjældnere også aktiveringsmyndighedernes – rettigheder og forpligtelser (Salonen og Johansen 2000). Men det medfører ikke af sig selv en forøgelse af de arbejdsløses autonomi til at afgøre mål og midler for deres aktivering. En individuel fremgangsmåde er oftere blevet anvendt som løsning på visse institutionelle problemer med at iværksætte den gældende politik end for at udvide de arbejdsløses deltagelse i udformningen af aktiveringsforløb. Processernes individualisering har forbedret aktiveringskonsulenternes ressourcer til at afgøre, om klienterne tilfredsstillter tilbudskravene eller ej og, hvis de gør det, også til at raffine-

re midlerne til at 'motivere' de arbejdsløse, til at tage imod tilbuddene.

Til trods for det paternalistiske islæt i størstedelen af aktiveringspolitikken findes der dog eksempler på foranstaltninger stilet mod en reel individualisering af tilgangene ved faktisk at udvide klienternes deltagelse i fastlæggelsen af aktiveringsprocessens mål og midler. I vore case studier fandt vi sådanne eksempler i Belgien og Holland. Det er ikke tilfældigt, at der her var tale om programmer med sigte på folk, hvis arbejdsmarkedsmuligheder var meget begrænsede – tit langtidsledige, lavt kvalificerede eller handicappede mennesker. Disse er grupper, som ofte slet ikke kommer med i de mere 'traditionelle' og 'top-down' opstillede aktiveringsprojekter, eller som snart kommer til at falde uden for rammerne. Når man nu tager udgangspunkt i den enkelte arbejdsløse persons situation, behov og ønsker i stedet for at lægge forudbestemte mål og midler til grund for aktiveringsprocessen, så prøver man her på at finde veje ud af eksklusion og ind i inklusion, der svarer til den enkeltes behov snarere end til institutionsmæssige behov. Sådanne foranstaltninger med sigte på en vis 'magtforøgelse' (empowering) eller 'udvikling' (enabling) for de deltagende fører fortsat en marginal tilværelse. Men de kan dog ses som eksempler på, hvordan en politik af mindre paternalistisk og arbejdsorienteret art kunne udformes.

Man kan se endnu et tredje træk ved de førende tilgange til aktivering, udover deres paternalistiske tilsnit og deres arbejdsorientering. De går tit ud fra en opfattelse af de arbejdsløse som folk, der hovedsageligt er indstillet på at finde frem til en balance mellem de økonomiske gevinster og økonomiske tab, som aktivering byder på. Dette indebærer et snævert syn på de deltagendes motiver, når det kommer til aktiveringspoli-

tikkens udformning og igangsættelse (Taylor-Gooby 2000). Eksempler herpå er velkendte: Satsene for dagpenge og social bistand skæres ned for at gøre arbejdsmarkedsdeltagelse mere tillokkende. Der anvendes pengemæssige sanktioner og tilskyndelser for at styre folks handlemåder ind på de ønskede baner; 'workfare'-foranstaltninger indføres osv. På den baggrund ses tilbuds nægtelse hos arbejdsløse så som en form for modvilje, der bør straffes. Man ser ikke på den mulighed, at tilbuds nægtelsen kunne have med aktiveringsprocessen eller tilbuddenes kvalitet at gøre. Søgte man i stedet at anlægge en bredere tilgang til spørgsmålet om motivering, for at tage processerne og tilbuddenes kvalitet med i billedet og indpasse disse nærmere med klienternes behov, ville det utvivlsomt være muligt at forøge aktiveringspolitikken bidrag til at inkludere de arbejdsløse. Men dette ville samtidig sætte gældende paternalistiske og arbejdsorienterede principper i fare.

Forudsætninger for vellykket aktivering

På grundlag af forskningsresultaterne kan vi formulere en række betingelser, der kan bidrage til, at en aktiveringspolitik lykkes. For at gøre det, er det naturligvis nødvendigt, at vi klart definerer, hvad vi mener med, at politikken lykkes. Sædvanligvis defineres dette på institutionel vis. F.eks. er det ganske almindeligt at tælle enhver placering på et aktiveringsprogram med som et bonuspoint, uanset de deltagendes erfaringer derved og uanset langtidsvirkningerne af en sådan aktivering. Vi gik dog ud fra et andet standpunkt i vore case studier, idet vi for at vurdere programmernes inklusionære virkninger tog deltagernes egne situationer og erfaringer med i betragtning. Det er fra

dette synspunkt, at vi i omrids fremsætter de følgende forudsætninger for vellykkede aktiveringsprogrammer.

For det første fører det at politikken målgruppe er heterogen til den konklusion, at arbejdsmarkedspolitiske indgreb kan have ganske forskellige startsteder. Skal politikken lykkes, må den derfor fra begyndelsen anerkende denne heterogenitet. Det væsentligste ved en kortlægning er er at bestemme, hvilke egenskaber der skal tages i betragtning. Når det gælder aktiveringsbestræbelser, er det ikke nok med blot de sædvanlige demografiske oplysninger om klienterne, der findes i kartotekerne og som datasæt. Ligeså vigtigt om ikke endnu vigtigere er det at vide for eksempel, i hvilken grad klienterne står isoleret; om de er med i arbejde eller anden deltagelse uden for arbejdsmarkedet eller ej; om deres indstilling over for arbejdsmarkedet; om deres behov med hensyn til inklusion, deltagelse osv.

Med andre ord betyder det at anerkende klienternes forskellighed, at politikken indgreb må starte med en vurdering eller undersøgelse af de problemer, der skal fokuseres på, i stedet for at man blot går ud fra, at problemerne er oplagte i udgangspunktet. Endvidere gælder dette ikke blot de problemer, som de arbejdsmarkedspolitiske foranstaltninger skal tage op, men også de løsninger, man tilbyder. En politik rettet imod inklusion må altså være indstillet på at skelne mellem forskellige mål. Dette er væsentligt, ikke blot fordi foranstaltningerne griber ind i meget forskellige individuelle omstændigheder og livsforløb; men også fordi social inklusion kan opnås på ganske forskellige måder, hvoriblandt beskæftigelse er én måde – men ikke den eneste. Når målsætningen for en inklusiv nær politik her er at fremme samfundsdeltagelse snarere end blot deltagelse i erhvervslivet eller arbejdsmarkedet, så findes der in-

det grundlag for at udelukke en bred opfattelse af begreberne arbejde og, sagt endnu mere generelt, inklusion.

For det andet må aktiveringsprogrammerne tage i betragtning, at der ved aktivering er tale om en udviklingsproces. Foranstaltninger, der har varig inklusion som mål, og har blikket åbent for den udviklingsmæssige side af sagen, må følges op, efter at folk er placeret på et program. Det næsten siger sig selv; men sædvanligvis opfører støtten faktisk, så snart den arbejdsløse er blevet placeret på programmet. Når man sådan overlader de indmeldte til at klare sig selv efter først at være begyndt, er det at lade hånt om, at der skal mere til vellykket inklusion end blot tilbud om deltagelsesmuligheder. Deltagerne skal også udstyres med de færdigheder og andre ressourcer, som kræves til rimelig udførelse af de pågældende aktiviteter; og de skal dertil kunne hamle op med eventuelle vanskeligheder, der kan stå i vejen for vellykket deltagelse. Derudover gør mangel på støtte efter indmeldelsen, at risikoen øges for, at programdeltagerne udsættes for deltagelsesfælder og savn af karrieremuligheder på længere sigt. For deltagere i midlertidige programmer er der høj risiko for igen at blive arbejdsløs, når programmet er færdigt, eller for at komme ind i et genaktiveringskredsløb uden udsigt til mere levedygtig inklusion. De, der deltager i programmer af permanent art løber stor risiko for at blive marginaliseret, når deres karrierefornåbninger skuffes, enten fordi programmet ikke byder på udviklingsmuligheder, eller fordi de ikke kan finde et regulært job.

Endelig må der ses omhyggeligt på aktiveringsprogrammernes politikmæssige tilsnit. Der kan være mere spillerum for vedholdende inklusion via en 'bottom-up' end en 'top-down' fremgangsmåde. Adskillige spørgsmål er væsentlige i denne sammen-

hæng. Der er først spørgsmålet om, klienternes position i aktiveringsprocessen. Som regel betragtes de som passive modtagere snarere end aktive medhandlere. Men tager man klienternes heterogenitet i betragtning, mener vi, at de skal tages aktivt med i processerne (Lister 2000). Dette gælder både med hensyn til at definere de problemer, der skal tages op, og til at finde frem til løsninger på dem – noget ganske andet end det, som ses ved paternalistiske tilgange i 'top-down' stil. For det andet er der spørgsmålet om, hvordan inklusionære initiativer fra de arbejdsløses egen side behandles. Ved en mere 'bottom-up' eller udviklende tilgang skulle initiativer 'uden for programmet' ikke længere betragtes som et problem, men som noget, der åbner op for muligheder. Endelig er forbindelserne mellem en aktiv arbejdsmarkeds- og socialpolitik og indkomstbeskyttende foranstaltninger af såkaldt passiv art væsentlige i denne sammenhæng. Med aktiveringsdebattens nuværende læggen vægt på klienternes eget ansvar, ser man en stigende tendens til at underordne rettighederne til indkomstsikring under aktiveringen. Klienterne skal således motiveres til at tage imod tilbuddene ved at trues med sanktioner. Denne almene aktiveringspraksis trækker opmærksomheden bort fra andre mulige faktorer til motivering, som kunne have større betydning for bekæmpelsen af eksklusion og oprettelsen af levedygtig inklusion. Én sådan faktor, der fortjener mere opmærksomhed, drejer sig om kvaliteten af aktiveringsprocesserne og aktiveringstilbuddene.

Opsummering

Denne artikel har rapporteret fra et internationalt forskningsprojekt, der blev udført på baggrund af et skift i arbejdspolitiske målsætninger fra indkomstbeskyttelse og kom-

pensation til aktivering og deltagelse. Hovedsigtet med projektet var at se på de inklusionære og eksklusionære muligheder, der ligger i forskellige former for arbejde, fra deltagelse på det ordinære arbejdsmarked til ulønnet beskæftigelse. Forskningsresultaterne har endnu engang bekræftet, at sådanne simple tvedelinger som mellem beskæftigelse og arbejdsløshed, inklusion og eksklusion, arbejde og ikke-arbejde, er utilstrækkelige som udgangspunkter for både socialvidenskabelig analyse og udformningen af social- og arbejdsmarkedspolitik. Med hensyn til inklusionært og eksklusionært potentiale byder de forskellige arbejdsformer på forskellige risici – og mulighedsstrukturer. Enhver arbejdsform indebærer et potentiale både for inklusion og eksklusion. Disse strukturer ligger ikke helt låst fast, som det undertiden formodes, i selve arbejdsformens karakter, men kan ændres ved arbejdsmarkedspolitiske foranstaltninger.

I en aktiveringspolitisk sammenhæng er det ikke nok at anerkende arbejdets heterogenitet og de muligheder for inklusion samt risici for eksklusion, som ligger i forskellige arbejdsformer. Det er væsentligt også at anerkende den heterogenitet, der præger aktiveringspolitikens målgrupper. Disse menneskers situationer, omstændigheder og behov er i betydelig grad forskellige; og deri ligger grundlaget for den konklusion, at aktiveringsforanstaltninger vil lykkes bedst ved, at man finder frem til så god en tilpasning som mulig mellem klienternes behov og arbejdsformernes karaktertræk.

Artiklen har også set på de tilgange, som den aktive arbejdsmarkedspolitik har anlagt. Vi har betegnet disse tilgange som overvejende 'top-down' styrede; som arbejdsorienterede, dvs. sigtende på beskæftigelse i deres forståelse af deltagelse og in-

klusion; som paternalistiske med hensyn til klientbehandling; og som 'økonomistiske' i deres opfattelse af motivation. Ved at anvende bredere begreber om arbejde og inklusion, ved at udvide de arbejdsløses frihed til medbestemmelse i forhold til aktiveringsvejene, og ved at lægge større vægt på kvaliteten af aktiveringsprocesserne og tilbuddene som motiveringsfaktorer, kunne man styrke aktiveringspolitikens udviklende karakter. Men at gøre det, ville også være en udfordring, der sætter spørgsmålstegn ved grundtankegangene bag de fleste nuværende aktiveringsprogrammer.

Noter

1. 'Inclusion through Participation' (Inklusion via deltagelse), et forskningsprojekt med finansiel støtte inden for rammerne af Europakommisionens socialøkonomiske målforskningsprogram DG XII (kontrakt nr. SOE2-CT97.3043). Flere oplysninger kan findes på <http://www.angelfire.com/ut/inpart>.

Litteratur

- Coenen H. & Leisink P. (1993): *Work and Citizenship in the new Europe*, Aldershot, Edward Elgar.
- European Foundation for the Improvement of Living Conditions (1999): *Linking Welfare and Work*, Dublin, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Gallie D. (1999): Unemployment and social exclusion in the European Union, i *European Societies*, vol 1, nr. 2, s.139-168.
- Giddens A. (1989): *Sociology*, Cambridge, Polity Press.
- Giddens A. (2000): *The Third Way and its Critics*, Cambridge, Policy Press.
- Jahoda M. (1982): *Employment and unemployment. A social-psychological analysis*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kautto M. et al. (1999): *Nordic Social Policy. Changing Welfare States*, London/New York, Routledge.
- Leisering L. & Leibried S. (1999): *Time and Poverty in Western Welfare States. United Kingdom in Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Levitas R. (1998): *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*, London, Macmillan.
- Lind J. & Hornemann Møller (ed.) (1999): *Inclusion and Exclusion: unemployment and nonstandard employment in Europe*, Aldershot, Ashgate.
- Lister R. (2000): Towards a citizens' welfare state: the 3 + 2 R 's' of welfare reform, paper præsenteret ved the Social Policy Associations årlige konference, London.
- Lødemel I. & Trickey H. (ed.) (2000): *An offer you can't refuse: Workfare in international perspective*, Bristol, Policy Press.
- Machado C., de Schampheleire J. & Vilrocx J. (2000): Actief sociaal beleid in België: én nieuw 'El Dorado' voor werklozen en uitgesloten op de arbeidsmarkt?, i *Tijdschrift voor Arbeid en Participatie*, vol 21, nr 2/3, s. 109-127.
- Pahl R. (1984): *Divisions of hours*, Oxford/Cambridge, Blackwell.
- Roche M. (1992): *Rethinking Citizenship: welfare, ideology and change in modern society*, Cambridge, Policy Press.
- Roche M. & van Berkel R. (1997): *European Citizenship and Social Exclusion*, Avebury, Aldershot.
- Salonen T & Johansson H. (2000): Brug af zijspoor? Workfare en activeringsbeleid in de verzorgingsstaat Zweden, i *Tijdschrift voor Arbeid en Participatie*, vol. 21, nr. 2/3, s. 143-157.
- Spies H. & van Berkel R. (2000): Workfare in The Netherlands: Young unemployed People and the Jobseekers Employment Act, i I. Lødemel og H. Trickey (red.): *An offer you can't refuse: Workfare in international perspective*, Bristol, Policy Press.

- Standing G. (1999): *Global Labour Flexibility. Seeking distributive justice*, Houndmills, Macmillan.
- Svallfors S & Taylor-Gooby S.P. (1999): *The End of the Welfare State? Responses to state retrenchment*, London, Routledge.
- Taylor-Gooby P. (red.) (2000): *Risk, Trust and Welfare*, Houndmills/London, Macmillan.
- Van Berkel R., Coenen H. & Dekker A. (1999): *Regulating the unemployed: from protection to participation*, i J. Lind og I. Hornemann Møller (ed): *Inclusion and Exclusion: unemployment and non-standard employment in Europe*, Aldershot, Ashgate.
- Van Berkel R. (2000): *Activerend sociaal beleid in de Europese Unie. De Europese Werkgelegenheidsstrategie*, i *Tijdschrift voor Arbeid en Participatie*, vol. 21, nr. 2/3, p. 87-95.
- Van Oorschot W. (1996): *Nederland over sociale zekerheid en arbeid. Eerste resultaten van én uitgebreid onderzoek naar de publieke opinie*, WORC report 96.12.007/2, Tilburg, Tilburg Universitet.
- Van Oorschot W & Engelfriet R. (1999): *Work, Work, Work: Dutch labour market policies 1970-2000*, Florence, European University Institute.
- Vranken J., Geldof D. & van Menxel G. (1999): *Armoede en social uitsluiting. Jaarboek 1999*, Leuven/Amersfoort, Acco.
- Williams C.C. (1997): *Local Exchange and Trading Systems: a new tool for community economic development?*, i S. Hardyn m.fl. (ed.): *Community Economic Development: linking the grassroots to regional economic development*, London, Regional Studies Association.

Rik van Berkel,

ansat ved det samfundsvidenskabelige fakultet på Utrecht Universitet i Holland og er seniorforsker ved Rotterdam Bykommunes Socialvidenskabelige Institut. Han var koordinator for det EU-finansierede forskningsprojekt om 'Inclusion through Participation',
e-mail: r.vanberkel@fss.uu.nl

Oversættelse af den engelske artikel: John Westergaard